

УДК 343.8

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.06.51>

НОВИЙ ЕТАП ГУМАНІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ВПЛИВУ ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ДОВІЧНОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ: ПРОБЛЕМА ВІДПОВІДНОСТІ

Парасюк Н.М.,*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін**Інституту права**Львівського державного університету внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0001-5740-3124>*

Парасюк Н.М. Новий етап гуманізації кримінально-правового впливу щодо застосування покарання у виді довічного позбавлення волі: проблема відповідності.

У науковій статті проведено розвідку нового етапу гуманізації кримінально-правового впливу щодо застосування покарання у виді довічного позбавлення волі. Встановлено, що передумовою цьому процесу послужила низка рішень Європейського суду з прав людини, якими загалом констатовано відсутність в Україні механізму дострокового звільнення засуджених від відбування покарання у виді довічного позбавлення волі, який би дозволив зреалізувати виховну мету цього покарання. Акцентовано увагу на тому, що Європейський суд з прав людини не зобов'язує державу до передбачення конкретних форм дострокового звільнення від відбування покарання у виді довічного позбавлення волі. При цьому наголошується, що цей процес має бути юридично визначеним, прозорим та забезпечувати засудженому до довічного позбавлення волі «право на надію». Встановлено непослідовність у тексті мотивувальної та резолютивної частин рішення Конституційного Суду України від 16 вересня 2021 року № 6-р (II)/2021 (справа про перегляд вироку особі, караній на довічне позбавлення волі) в частині визначення меж дострокового звільнення від відбування покарання у виді довічного позбавлення волі. Резолютивною частиною рішення Конституційний Суд України зобов'язав Верховну Раду України запровадити два самостійні, незалежні один від одного заходи кримінально-правового характеру – заміну покарання у виді довічного позбавлення волі більш м'яким покаранням та умовно-дострокове звільнення від відбування покарання у виді довічного позбавлення волі. У статті акцентується увага на необхідності дотримання у процесі гуманізації довічного позбавлення волі домірності та справедливості кримінально-правового впливу. Аргументовано, що надмірна гуманізація

довічного позбавлення волі може призвести до зниження охоронної функції кримінального законодавства та здатності запобігати вчиненню нових кримінальних правопорушень. Зроблено висновок, що в умовах воєнного стану фіксується зростання кількості злочинів, за вчинення яких може бути призначено покарання у виді довічного позбавлення волі. Висловлюється позиція про те, що соціально обумовленим слід визнати запровадження заміни покарання у виді довічного позбавлення волі більш м'яким та подальше умовно-дострокове звільнення від відбування призначеного покарання, при виправленні засудженого та виявленні ним готовності до подальшої ресоціалізації.

Ключові слова: гуманізація, Європейський суд з прав людини, Конституційний Суд України, довічне позбавлення волі, звільнення від відбування покарання, право на надію, заміна покарання більш м'яким, умовно-дострокове звільнення від відбування покарання.

Parasiuk N. A new stage of humanization of the criminal-legal impact regarding the application of punishment in the type of life imprisonment: the problem of correspondence.

The scientific article explores a new stage of humanization of the criminal-legal influence on the application of punishment in the form of life imprisonment. It has been established that a number of decisions of the European Court of Human Rights served as a prerequisite for this process, which generally stated the absence of a mechanism for early release of convicts from serving a sentence of life imprisonment in Ukraine, which would allow the educational purpose of this punishment to be realized. Attention is focused on the fact that the European Court of Human Rights does not oblige the state to provide specific forms of early release from serving a sentence of life imprisonment. At the same time, it is emphasized that this process should be legally defined,

transparent and provide the person sentenced to life imprisonment with the "right to hope". An inconsistency was established in the text of the motivational and operative parts of the decision of the Constitutional Court of Ukraine dated September 16, 2021 No. 6-p (II)/2021 (case on review of the sentence of a person sentenced to life imprisonment) in the part of determining the types of early release from serving a sentence in life imprisonment. In the decisive part of the decision, the Constitutional Court of Ukraine obliged the Verkhovna Rada of Ukraine to introduce two independent, independent measures of a criminal law nature - the replacement of the punishment in the form of life imprisonment with a milder punishment and conditional early release from serving the punishment in the form of life imprisonment will. The article focuses attention on the need to observe the reasonableness and justice of criminal law influence in the process of humanizing life imprisonment. It is argued that excessive humanization of life imprisonment may lead to a decrease in the protective function of criminal legislation and the ability to prevent new criminal offenses. It was concluded that in the conditions of martial law there is an increase in the number of crimes punishable by life imprisonment. The position is expressed that it should be recognized as socially determined to introduce the replacement of punishment in the form of life imprisonment with a milder one and subsequent conditional early release from serving the prescribed sentence, if the convicted person corrects himself and shows his readiness for further resocialization.

Key words: humanization, the European Court of Human Rights, the Constitutional Court of Ukraine, life imprisonment, release from serving a sentence, the right to hope, replacing the punishment with a milder one, parole.

Постановка проблеми. Попри свою винятковість та суворість, покарання у виді довічного позбавлення волі не має на меті завдавати фізичних страждань або принизити людську гідність. Виправлення та соціальна реабілітація – як складові елементи мети будь-якого кримінального покарання – є правом особи, котру засуджено до довічного позбавлення волі [1]. Все це загалом обумовлює наявність у КК України системи кримінально-правових норм, головне завдання яких гуманізувати порядок застосування покарання у виді довічного позбавлення волі. У первинній редакції КК України процес гуманізації відображався у положеннях, які стосувалися таких аспектів: обмеження кола осіб за віковими ознаками та статтю, до яких не може бути застосоване покарання у виді довічного позбавлення волі (ч. 2 ст. 64 КК України);

неможливості засудження до довічного позбавлення волі особи, яка виконувала спеціальне завдання з попередження чи розкриття кримінально-протиправної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ч. 3 ст. 43 КК України); застосування покарання у виді позбавлення волі на певний строк замість довічного позбавлення волі, якщо суд не визнає за можливе застосувати давність (ч. 4 ст. 49, ч. 5 ст. 80 КК України); звільнення від покарання за хворобою (ст. 84 КК України), заміни засудженому покарання у виді довічного позбавлення волі на позбавлення волі на строк не менше двадцяти п'яти років у порядку помилування (ч. 2 ст. 87 КК України). Ю.А. Пономаренко також виділяє як можливість бути звільненим від відбування довічного позбавлення, звільнення від покарання випадки, коли до закону вносяться зміни, спрямовані на пом'якшення караності певних діянь, зокрема такі, що унеможливають застосування довічного позбавлення волі за певні злочини [2, с. 513].

Гуманізація цієї сфери кримінально-правових відносин має тенденцію до розширення. Подальший застосунок цей процес мав у ч. 4 ст. 68, ч. 3 ст. 81 та ч.ч. 1, 5 ст. 82 КК України. Саме зміни до статей 81 та 82 КК України слід вважати найновішим етапом реформування процесу гуманізації покарання у виді довічного позбавлення волі.

Стан опрацювання наукової проблеми. Питання гуманізації покарання у виді довічного позбавлення волі є дискусійним. Його кримінально-правова природа неоднозначно сприймається науковцями. Головною проблемою зводиться до встановлення меж допустимої гуманізації. В цьому контексті висловлюються Р.Ш. Бабанли, В.О. Гацелюк, О.П. Горох, О.О. Дудоров, О.О. Житний, В.С. Журавський, О.О. Кваша, Л.О. Мостепанюк, Є.О. Письменський, Ю.А. Пономаренко, Ю.С. Резнік, Л.Ю. Тимофеева, М.І. Хавронюк, П.В. Хряпінський та ін. Ці наукові дослідження мають вагоме значення для кримінально-правової доктрини в контексті формування вчення про правову природу довічного позбавлення волі. Разом з тим, на сьогодні є актуальними дослідження гуманізації покарання у виді довічного позбавлення волі в контексті нових викликів, обумовлених прецедентною практикою Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), рішеннями Конституційного Суду України (далі – КСУ) та відповідними змінами до КК України.

Метою цієї наукової розвідки є аналіз та оцінка меж гуманізації покарання у виді довічного позбавлення волі через введення у цю сферу кримінально-правових відносин заміни покарання більш м'яким та умовно-достроковим звільненням від відбування покарання.

Виклад основного матеріалу. Серед заходів гуманізації, які реалізуються у кримінально-правовій політиці держави, найбільш дискусійною є сфера лібералізації покарання у виді довічного позбавлення, новий етап якої пов'язується із прийняттям Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини» від 18 жовтня 2022 року № 2690-IX (далі – Закон від 18 жовтня 2022 року № 2690-IX) [3]. Законом внесено зміни до статей 81 та 82 КК України, якими покликано європеизувати та гуманізувати порядок дострокового звільнення осіб, засуджених до покарання у виді довічного позбавлення волі.

Соціальна обумовленість гуманізації покарання у виді довічного позбавлення волі визначається відсутністю в Україні реального механізму звільнення від відбування покарання у виді довічного позбавлення волі. Ця позиція є загально підтримуваною науковцями та практиками. У справі «Петухов проти України (№ 2)» від 12 березня 2019 року (заява № 41216/13) та у низці інших рішень проти України, постановлених за заявами довічно засуджених осіб, ЄСПЛ констатував порушення Україною статті 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) «у зв'язку з тим, що покарання заявника у виді довічного позбавлення волі неможливо скоротити» [4]. Справу «Петухов проти України (№ 2)» ЄСПЛ називає керівною, оскільки у всіх інших схожих справах, зазначає, що «не вбачає жодних факторів або аргументів, здатних переконати його дійти іншого висновку щодо прийнятності та суті скарг заявників» [5]. ЄСПЛ вважає, що «в Україні президентські повноваження щодо здійснення помилування є сучасним еквівалентом королівської прерогативи помилування, яка ґрунтується на принципі гуманності, а не на порядку, заснованому на пенологічних підставах і з незалежними процесуальними гарантіями щодо перегляду ситуації засудженого для можливості зміни його покарання у виді довічного позбавлення волі» [4].

КСУ погодився із установленим ЄСПЛ порушенням Україною ст. 3 Конвенції та зазначив у рішенні від 16 вересня 2021 року № 6-р(II)/2021 (справа про перегляд вироку особи, караній на довічне позбавлення волі) [1], що передбачене КК України покарання у виді довічного позбавлення волі як покарання без перспективи звільнення є несумісним із вимогами Конституції України. З метою забезпечення в Україні реалістичної перспективи звільнення осіб, засуджених до довічного позбавлення

волі від подальшого відбування такого покарання, КСУ зобов'язав Верховну Раду України «невідкладно привести нормативне регулювання, установлене частиною 1 ст. 81 та частиною 1 ст. 82 КК України, у відповідність до Конституції України та цього рішення» (пункт 2) [1].

Складається неоднозначна ситуація. КСУ приймає рішення, в основу якого покладено прецедентну практику ЄСПЛ, та, яке визнає окремі кримінально-правові норми неконституційними. Натомість, з іншого боку є Закон від 18 жовтня 2022 року № 2690-IX, який прийнято після ухвалення рішення КСУ, але в якому ігнорується неконституційність частини 1 ст. 81 КК України. Кримінально-правові положення Закону від 18 жовтня 2022 року № 2690-IX набрали чинності 06 листопада 2022 року.

Із назви розглядуваного Закону від 18 жовтня 2022 року № 2690-IX можна зробити висновок, що зміни спрямовані виключно на виконання відповідних рішень ЄСПЛ. За результатами внесених змін, засуджені особи можуть претендувати на умовно-дострокове звільнення від відбування покарання лише після відбуття не менше трьох чвертей покарання у виді позбавлення волі, призначеного у разі заміни покарання у виді довічного позбавлення волі на покарання у виді позбавленням волі строком від п'ятнадцяти до двадцяти років. Це стосується змін, внесених до пункту 3 ч. 4 ст. 81 та частин 1, 5 ст. 82 КК України. Редагування частини 1 ст. 81 КК України, яка визнана КСУ неконституційною не відбулося. Чи може це свідчити про те, що законодавець має інше бачення процесу гуманізації кримінально-правового впливу щодо осіб, засуджених до покарання у виді довічного позбавлення волі?

Однак, суперечності в цьому контексті слід вбачати і в самому рішенні КСУ. У пункті 4.1 рішення КСУ від 16 вересня 2021 року № 6-р(II)/2021 зазначається, що «з метою реалізації статей 3, 23, 28 Конституції України та приведення Кодексу у відповідність до Конституції України, а також з огляду на міжнародні зобов'язання, що їх взяла на себе Україна шляхом набуття членства в Раді Європи, обов'язком Верховної Ради України є законодавчо забезпечити реалістичну перспективу звільнення осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, від подальшого відбування такого покарання шляхом унормування порядку заміни довічного позбавлення волі більш м'яким покаранням або умовно-дострокового звільнення» [1]. Вочевидь, що в цьому положенні закладена альтернатива для подальшого законодавчого редагування процесу дострокового звільнення від відбування покарання, на що вказує сполучник «або» між запропонованими заходами кримінально-правового характеру.

Натомість уже в наступному реченні пункту 4.1 конституційного рішення міститься безальтернативне твердження про те, що «при цьому потрібно враховувати, що заміна невідбутої частини покарання у вигляді довічного позбавлення волі більш м'яким покаранням не має бути передумовою умовно-дострокового звільнення» [1]. Це означає, що для розглядуваної категорії засуджених у системі кримінально-правового впливу обов'язково слід передбачити можливість застосування і заміни покарання більш м'яким, і умовно-дострокового звільнення від відбування покарання в якості окремих самостійних видів дострокового звільнення від відбування покарання у виді довічного позбавлення волі. Наявність таких двох протилежних позицій у цьому рішенні сприймається неоднозначно. Чи може це означати, що КСУ сумнівається щодо самої концепції гуманізації застосування довічного позбавлення волі?

Натомість наявна ситуація, коли Верховна Рада України приймає Закон від 18 жовтня 2022 року № 2690-IX, яким легалізує для засуджених осіб до довічного позбавлення волі фактично лише один вид дострокового звільнення від відбування цього виду покарання, а саме заміну покарання більш м'яким. Відповідно змінюється назва ст. 82 КК України, яка тепер передбачає також і вказівку на «заміну покарання більш м'яким», а не лише «заміну невідбутої частини покарання більш м'яким». Статтю 82 КК України доповнено новою частиною, відповідно до якої, покарання у виді довічного позбавлення волі може бути замінено на покарання у виді позбавлення волі строком від п'ятнадцяти до двадцяти років, якщо засуджений відбув не менше п'ятнадцяти років призначеного судом покарання. В результаті такого законодавчого редагування особи, засуджені до покарання у виді довічного позбавлення волі також отримують право на умовно-дострокове звільнення від відбування цього покарання на рівні з іншими засудженими, яким проведена заміна попередньо призначеного покарання. З урахуванням цих положень, зміни, які внесено до пункту 3 ч. 3 ст. 81 КК України, вочевидь позбавлені правової визначеності, оскільки відповідно до ч. 6 ст. 82 КК України, до осіб, яким покарання замінено більш м'яким, може бути застосовано дострокове звільнення за правилами, передбаченими ст. 81 цього Кодексу. Якщо засуджені особи до покарання у виді довічного позбавлення волі отримують право на заміну покарання більш м'яким, то вони автоматично потрапляють у сферу дії ч. 6 ст. 82 КК України. Фактична частина невідбутого покарання як підстава для умовно-дострокового звільнення також би визначалася відповідно до пункту 3 ч. 3 ст. 81 КК України, навіть без внесених змін та становила

б не менше трьох чвертей покарання, призначеного судом за умисний особливо тяжкий злочин.

ЄСПЛ у своїх рішеннях надає державам-відповідачам свободу у процесі реформування системи перегляду покарань у виді довічного позбавлення волі, тобто без конкретизації заходів кримінально-правового характеру. При цьому, важливо, що «механізм такого перегляду повинен гарантувати перевірку у кожному конкретному випадку, чи обґрунтовано триваюче тримання під вартою законними пеналогічними підставами, та надавати засудженим до довічного позбавлення волі можливість передбачати з певним ступенем точності, що їм треба зробити, аби було розглянуто питання щодо їх звільнення, та, за яких умов це можливо, відповідно до стандартів, розроблених практикою Суду» [4]. З огляду на таку прецедентну позицію, можна стверджувати, що Закон від 18 жовтня 2022 року № 2690-IX фактично виконав свою мету про приведення положень КК України у відповідність до практики ЄСПЛ та гуманізацію окремих норм кримінального законодавства стосовно застосування покарання у виді довічного позбавлення волі [6].

Засуджені особи до покарання у виді довічного позбавлення волі є проінформовані про можливість претендувати на звільнення від покарання у виді довічного позбавлення волі через заміну покарання більш м'яким. Умовно дострокове звільнення до цієї категорії осіб не може застосовуватися як самостійний захід кримінально-правового характеру, тобто законодавець відкидає в цьому випадку альтернативу із заміною довічного позбавлення волі більш м'яким покаранням. Після фактичного відбуття не менше трьох чвертей покарання у виді позбавлення волі, призначеного судом в якості заміни довічного позбавлення волі, і при наявності певної позитивної посткримінальної поведінки, засуджений може претендувати на умовно-дострокове звільнення від відбування покарання.

Довічне позбавлення волі як вид покарання призначається за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, спеціально передбачених КК України, якщо суд не вважає за можливе застосувати позбавлення волі на певний строк. Цей вид покарання передбачає найсуворіші обмеження, які особа може терпіти протягом всього періоду природної життєдіяльності. З огляду на це, довічне позбавлення волі призначається особам, які є особливо небезпечними для суспільства та потребують тривалого періоду виправлення. Безумовно, що при цьому такі засуджені мають знати, при яких обставинах вони можуть претендувати на звільнення від відбування цього виду покарання та, при яких умовах це можуть зреалізувати. В протилежному випадку, слід визнати, що довічне позбавлення волі як вид

покарання не служить меті виправлення засудженого та попередження вчинення ним кримінальних правопорушень в майбутньому.

При вирішенні питання про пом'якшення заходів кримінально-правового впливу щодо осіб, засуджених до покарання у виді довічного позбавлення волі мають враховуватися усі аспекти принципу гуманізму. Такий захід кримінально-правового впливу має бути також зрозумілий і для інших членів суспільства, зокрема, й потерпілих осіб, їх рідних та близьких. О.П. Горох, справедливо відзначає, що інший аспект гуманізму полягає у всебічному захисті прав та інтересів законслухняних громадян і суспільства, зумовлює дотримання судом певних законодавчих запобіжників, спрямованих на довільне застосування видів звільнення від покарання, що ґрунтується на гуманності [7, с. 112]. П.Л. Фріс пише, що «при здійсненні кримінально-правової політики важливо не тільки не впасти в ригоризм, але й уникнути іншої крайності – надмірної лібералізації репресії. Однаково неправильним було б як надання заходам кримінально-правової дії характеру відплати або віддаки, так і безмежна їх гуманізація» [8, с. 221] Нехтування принципом гуманізму спрямовує вектор діяльності правоохоронної та судової системи у бік дегуманізації та порушення прав людини. Разом з тим, недоліком гуманізації також слід визнати її надмірність. Науковці пишуть про кризу гуманності [9 с. 94] і про те, що при надмірному пануванні принципу гуманізму у кримінально-правовій політиці є ризик перетворення його з блага на необґрунтований лібералізм, в результаті чого нівелюється повага до кримінального закону, знижується його профілактичний і виховний потенціал та можливість впливати на суспільні відносини [10, с. 24.]. Гуманізація кримінального законодавства попри свій людиноцентристський підхід має бути справедливим заходом кримінально-правового впливу. Лише справедлива гуманізація є соціально обумовленою та спрямована на врахування інтересів держави, самого засудженого та інших членів суспільства.

Слід позитивно сприйняти позицію КСУ про те, що з метою реалізації принципів домірності та справедливості у кримінальному праві має бути виокремлено порядок дострокового звільнення засуджених від відбування покарання на довічне позбавлення волі, який врахував би юридичну природу цього виду покарання та не допускав його зрівнювання з іншими видами кримінального покарання [1]. І далі, що особливо примітно, зазначається, що вирішення цього питання має здійснюватися «в рамках функціонування інститутів умовно-дострокового звільнення від відбування покарання та/або заміни невідбутої частини покарання на

довічне позбавлення волі». Термінологічний зворот «та/або» вказує на розуміння того, що в рамках рішення щодо відповідності Конституції України окремих положень КК України не видається за можливе встановлювати конкретні форми гуманізації, оскільки це може призвести до надмірності лібералізації. Визначення кожного заходу кримінально-правового характеру для засуджених до довічного позбавлення волі має здійснюватися при врахуванні особливостей вітчизняного кримінально-правового регулювання та низки пеналогічних чинників.

Питання умовно-дострокового звільнення від відбування покарання у виді довічного позбавлення волі є надто дискусійним. В.С. Журавський та В.О. Гацелюк стверджують, що «таке звільнення не повинно стати поширеним, підстави його мають бути жорстокішими, ніж підстави застосування чинної статті 81 КК України (сумлінна поведінка і ставлення до праці), а коло обов'язків, що покладатимуться на звільненого, – значно ширшими» [11, с. 79]. Є.В. Письменський взагалі заперечує будь-яку можливість застосування умовно-дострокового звільнення від відбування покарання у виді довічного позбавлення волі [12, с. 174–176]. О.П. Горох підтримує позицію про застосування умовно-дострокового звільнення від відбування покарання у виді довічного позбавлення осіб, яким це покарання в порядку помилування замінено не менше як на двадцять п'ять років позбавлення волі [7, с. 356]. Також слід погодитися із вченими Ю.В. Бауліним та В.Я. Тацієм, які формулюють важливе кримінально-правове положення, що «відмова від усталених понять, визначених у КК України, чи їх кардинальна заміна повинні бути належним чином обґрунтовані з наукової, методологічної, практичної та будь-якої іншої точок зору» [13, с. 25].

Вочевидь, що застосування умовно-дострокового звільнення від відбування покарання у виді довічного позбавлення волі призвело б до зрівнювання умов відбування цього покарання з іншими видами покарань, які є за своєю правовою природою менш суворими. Встановлені кримінально-виконавчим законодавством умови відбування покарання у виді довічного позбавлення волі обумовлені необхідністю ізолювати засуджених, які становлять підвищену небезпеку для суспільства. В цих умовах не надто об'єктивно можна оцінити ступінь виправності засудженої особи до довічного позбавлення волі. З огляду на це, заміна довічного позбавлення волі після певного строку відбування, на позбавлення волі на певний строк дозволить з'ясувати готовність цих засуджених комунікувати з більшими групами засуджених як в побуті, так і в процесі залучення їх до суспільно корисних робіт. Засуджені таким чином зможуть більш яскраво

виразити своє прагнення до якісних змін, виправлення та подальшої ресоціалізації.

Висновки. Своїм рішенням КСУ застосував надто ліберальний підхід до гуманізації покарання у виді довічного позбавлення волі. На сьогодні залишається невирішеним питання про відновлення конституційності ч. 1 ст. 81 КК України, яка втратила чинність 16 вересня 2021 року. Новий вектор гуманізації кримінально-правового впливу щодо застосування покарання у виді довічного позбавлення волі супроводжується відсутністю єдності між органом конституційної юрисдикції та законодавчою гілкою влади. Розбіжності полягають саме в межах гуманізації. Гуманізація будь-якої сфери кримінально-правових відносин має бути соціально обумовленою, справедливою та відповідати завданням кримінального законодавства. Думається, що навіть у сучасних умовах, коли Україна перебуває у стані війни та зростає кількість осіб, які вчиняють злочини, за які може бути призначено покарання у виді довічного позбавлення волі, підхід до гуманізації, який запропонований законодавцем є цілком справедливим та домірним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Крупка Дмитра Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 81, частини першої статті 82 Кримінального кодексу України, Костіна Володимира Володимировича, Мельниченка Олександра Степановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 82 Кримінального кодексу України та за конституційною скаргою Гогіна Віктора Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 81 Кримінального кодексу України (справа про перегляд вироку особі, караній на довічне позбавлення волі) від 16 вересня 2021 року № 6-р(II)/2021 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-21#Text> (дата звернення: 15.12.2022).
2. Пономаренко Ю.А. Загальна теорія значення караності кримінальних правопорушень: монографія. Харків: Право, 2020. 720 с.
3. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини: Закон України від 18 жовтня 2022 року № 2690-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2690-20#n1> (дата звернення: 15.12.2022).
4. Рішення ЄСПЛ у справі «Петухов проти України (№ 2) (Заява № 41216/13) від 12 березня 2019 року / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d98#Text (дата звернення: 15.12.2022).
5. Рішення ЄСПЛ у справі «Майнолов та інші проти України» (Заява № 21845/20 та 3 інші заяви) від 10 червня 2021 року / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_g26#Text (дата звернення: 15.12.2022).
6. Пояснювальна записка до проекту Закону України Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини від 07 вересня 2020 року (реєстраційний № 4049) / Верховна Рада України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=4049&conv=9> (дата звернення: 15.12.2022).
7. Горох О.П. Звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України: дисерт. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук, спеціальність 12.00.08. Київ, 2019. 697 с.
8. Фріс П.Л. Ідеологія кримінально-правової політики: монографія. Івано-Франківськ: Супрун В.П., 2021. 389 с.
9. Резнік Ю.С. Принцип гуманізму та його реалізація в кримінальному праві України: дисерт. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. Київ, 2016. 204 с.
10. Житний О.О. Проблеми реалізації принципу гуманізму в деяких інститутах кримінального права України. Вісник Національного університету внутрішніх справ. 2005. Вип. 29. С. 19–24.
11. Журавський В., Гацелюк В. Діалектика довічного позбавлення волі : сутність та форма гуманізації кари. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2015. № 1. С. 75–81.
12. Письменський Є.О. Звільнення від покарання та його відбування: проблеми кримінального законодавства та практики його застосування / наук. ред. О.О. Дудоров. Луганськ: Віртуальна реальність, 2011. 388 с.
13. Баулін Ю., Тацій В. Завдання вітчизняної кримінально-правової науки в умовах реформування кримінального законодавства. Право України. 2020. С. 17–30.